

Dorota Żurek*

Metoda socjotopograficzna i jej wykorzystanie w badaniach nad układem przestrzennym miasta na przykładzie Chrzanowa

Socio-topographic method and its use in the research on the urban spatial layout on the example of Chrzanow

Słowa kluczowe: socjotopografia, średniowiecze, układ lokacyjny, Chrzanów

Key words: socio-topography, medieval period, chartered layout, Chrzanow

Socjotopografia jest interdyscyplinarną metodą badawczą, w której wykorzystuje się źródła różnej proveniencji oraz ustalenia badaczy z różnych dziedzin. Przy jej zastosowaniu możemy w istotny sposób wzbogacić naszą wiedzę na temat wyglądu i funkcjonowania miast i wsi na przestrzeni dziejów. Głównym celem socjotopografii jest rekonstrukcja układu przestrzennego osady, a następnie naniesienie na uzyskany plan pewnych cech społeczności ową przestrzeń zamieszkującej. Należą do nich przede wszystkim dane o właścicielach nieruchomości, na podstawie których przeprowadza się analizę struktury społecznej, majątkowej czy zawodowej. Rekonstrukcja układu przestrzennego pozwala zaś na przeprowadzenie obserwacji dotyczących charakteru i chronologii zmian, jakie następowały w strukturze przestrzennej badanego ośrodka¹.

Podstawowymi źródłami do badań socjotopograficznych są z jednej strony źródła pisane, przede wszystkim rejestry podatkowe i księgi miejskie, z drugiej zaś możliwie najwcześniejsze mapy i plany badanego ośrodka. Źródła te powinny być dodatkowo wzbogacone o wyniki badań archeologicznych i architektonicznych. Tu jednak w odniesieniu do wielu polskich miast, zwłaszcza średnich i małych, rodzi się poważny problem. Źródła kartograficzne są bardzo późne i pochodzą najczęściej

Socio-topography is an interdisciplinary research method which uses sources of various provenance and findings of research scientists from various disciplines. Using it, we can significantly enrich our knowledge concerning the appearance and functioning of towns and villages throughout centuries. The main aim of socio-topography is reconstructing the spatial layout of the settlement, and then superimposing certain features of the community inhabiting that space onto the obtained plan. The features include mainly data concerning property owners, on the basis of which an analysis of the social, material or occupational structure is carried out. A reconstruction of the spatial layout allows for carrying out observations regarding the character and chronology of changes that occurred in the spatial structure of the analysed centre¹.

Main sources for socio-topographic research are: on the one hand, written records, mostly tax registers and town ledgers, on the other, possibly the earliest maps and plans of the analysed centre. Such sources should additionally be supplemented with results of archaeological and architectonic research. However, a difficulty seems to arise here in reference to many small and medium-sized Polish towns. Cartographic sources are very late and mostly date back to the 18th

* dr, Instytut Historii i Archiwistyki, Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

* dr, Institute of History and Archival Studies, KEN Pedagogical University in Krakow

Cytowanie / Citation: Żurek D. Socio-topographic method and its use in the research on the urban spatial layout on the example of Chrzanow. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2018;53:76-86

Orzymano / Received: 9.06.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 15.09.2017

doi:10.17425/WK53CHRZANOW

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

z XVIII i XIX w. Niemniej, jak wykazano w dotychczasowych badaniach, można je z powodzeniem wykorzystać do analiz średniowiecznego układu lokacyjnego². Historyk posiłkuje się w tym względzie ustaleniami historyków urbanistyki. Jednak badania opierające się wyłącznie na źródłach kartograficznych są niewystarczające i celem uzyskania możliwie najdokładniejszego obrazu miasta lokacyjnego należy uzupełnić je o źródła innej proveniencji. Poprzez gruntowną analizę materiałów rękopiśmiennych, najczęściej w postaci rejestrów podatkowych czy ksiąg miejskich, możliwe jest uzupełnienie bądź zweryfikowanie niektórych tez wysuniętych w oparciu o analizę kartograficzną. Ideałem byłoby mieć do dyspozycji także wyniki badań archeologicznych i architektonicznych. Te zaś, zwłaszcza w odniesieniu do średnich i małych miast, są rzadko prowadzone. Mimo tych ograniczeń analiza socjotopograficzna przeprowadzona nawet w oparciu o niepełny zestaw źródeł i badań szczegółowych przynosi interesujące wyniki, znacznie poszerzające naszą dotychczasową wiedzę.

Metoda socjotopograficzna jest od dawna stosowana, jednak w Polsce nie cieszy się dużą popularnością. Przypuszczać można, że wynika to z faktu, iż wymaga ona przeprowadzenia gruntownych i żmudnych badań, nie zawsze uwieńczonych sukcesem. Jak do tej pory pełnych opracowań socjotopograficznych doczekało się kilka dużych ośrodków miejskich (Poznań, Elbląg, Wrocław, Toruń, Grodno)³ oraz kilka mniejszych (Sieradz, Warta, Świdnica, Krosno, Lutomiersk, Chrzanów)⁴.

W niniejszym artykule pragnę zaprezentować wybrane spostrzeżenia dotyczące formowania się i rozwoju przestrzennego miasta Chrzanowa, będące wynikiem moich badań nad tym ośrodkiem przeprowadzonych przy użyciu wspomnianej metody socjotopograficznej⁵. W szczególności uwaga została skupiona na zagadnieniach, które można skonfrontować z dotychczasowymi ustaleniami historyków sztuki i urbanistyki. Chrzanów znalazł się w kręgu zainteresowania dwóch z nich: Bogusława Krasnowolskiego i Rafała Malika⁶.

Chrzanów, miasto leżące na pograniczu śląsko-małopolskim, w okresie przedrozbiorowym stanowiące własność prywatną – najdłużej rodu Ligęzów herbu Półkozic, zaliczany był do małych ośrodków. Lokacja miasta na prawie magdeburskim miała miejsce najpewniej w pierwszej połowie XIV wieku⁷.

Na początek należy ponownie przyjrzeć się kwestii przebiegu granicy gminy miejskiej i wiążącej się z tym powierzchni, jaką otrzymać miało miasto lokacyjne. B. Krasnowolski dokonał obliczeń tej powierzchni w oparciu o plan katastralny z 1848 r., szacując ją na 150 łanów frankońskich⁸. Jednak granice miasta lokacyjnego nie pokrywały się w pełni z widocznymi na planie z XIX w. Jeszcze w początkach XV w. południowo-zachodnia granica miasta nie była ustalona, a właściciel toczył spór o jej przebieg z właścicielem sąsiedniej wsi Libiąż Mały. Zgodnie z ugodą sądową zawartą w 1405 r. granica ta miała zostać dopiero wytyczona. Co więcej, nie ma pewności, którędy wówczas przebiegła, bowiem miano ją wyznaczyć objeżdżając konno⁹. Podobnie

and 19th c. Nevertheless, as has been shown in the research so far, they can be successfully used for analyses of the medieval layout of a chartered town². A historian uses the findings of historians of urban design in this respect. However, the research based solely on cartographic sources is insufficient and in order to obtain the possibly most precise image of a chartered town one has to supplement it with sources of other provenance. Due to a thorough analysis of manuscripts, most frequently in the form of tax registers or town ledgers, it is possible to supplement or verify some theses put forward on the basis of a cartographic analysis. It would be ideal to have results of archaeological and architectonic research at one's disposal, but those are rarely conducted, especially in reference to small and medium-sized towns. Despite those limitations, a socio-topographic analysis carried out on the basis of even an incomplete set of sources and detailed research yields interesting results, significantly broadening our previous knowledge.

The socio-topographic method has been used for a long time, though it is not very popular in Poland. It can be assumed, that it results from the fact that it requires conducting thorough and painstaking research, not always successful. So far, a few large cities (Poznań, Elbląg, Wrocław, Toruń and Grodno)³ and some towns (Sieradz, Warta, Świdnica, Krosno, Lutomiersk, Chrzanow)⁴ have their full socio-topographic studies.

In this article I would like to present selected observations concerning the formation and spatial development of the town of Chrzanow, which are results of my research on that centre, carried out using the already mentioned socio-topographic method⁵. In particular, attention was focused on issues which can be confronted with previous findings of historians of art and urban design. Chrzanow became the focus of interest of two of them: Bogusław Krasnowolski and Rafał Malik⁶.

Chrzanow, located on the borderline between Silesia and Lesser Poland, during the pre-partition period was privately owned – the longest by the Ligęza family bearing the Półkozic coat of arms, was a small town. It was granted town rights according to the Magdeburg Law, most probably in the first half of the 14th c.⁷

At the beginning, one has to look again at the outline of the border of the urban commune and the related area that the chartered town was granted. B. Krasnowolski calculated that area on the basis of the cadastral plan from 1848, estimating it at 150 Francoonian lans⁸. However, the borders of the chartered town did not fully correspond to those visible on the 19th-century plan. Even at the beginning of the 15th c. the south-west border of the town was not established, and its owner entered into a dispute about its course with the proprietor of the neighbouring village of Libiąż Mały. According to the agreement reached in 1405, the borderline was to be laid out. Moreover, there is no certainty as to where it run as it was to be marked out by riding along it on horseback⁹. Similarly, the south

południowa granica miasta, opierająca się zasadniczo na rzece Chechło, w połowie XV w. także nie była dokładnie wytyczona. Dodatkowo właściciel sąsiedniego Kościelca posądził Ligęzę o zagarnięcie jakiejś części jego dóbr¹⁰. Być może to skrawek terenu widoczny na planie katastralnym, leżący na drugim brzegu Chechła na terenie Kościelca. Jeżeli tak było, to pierwotnie on również nie należał do gminy miejskiej. Z całą pewnością gmina miejska aż do 1548 r. nie obejmowała części gruntów leżących po zachodniej stronie miasta, należących do powstałej w XVI w. wsi Kąty, bowiem dopiero w tym roku Mikołaj z Kątów sprzedał swoje dobra Ligęzie¹¹. Z kolei wytyczenie granicy na odcinku północno-zachodnim między Chrzanowem, Balinem i Byczyną nastąpiło w 1527 roku¹². Wszystko to ukazuje, że formowanie się granic miasta było procesem długotrwałym. Jeszcze wiele lat, a nawet wieków po lokacji granice nie były dokładnie wytyczone, a nawet kiedy już to nastąpiło, ulegały one dalszym przeobrażeniom, choćby wskutek zakupu nowych terenów. Wszystko to utwierdza w przekonaniu, że należy zachować daleko idącą ostrożność przy określaniu wielkości nadania, jakie otrzymało miasto w procesie lokacji, jedynie w oparciu o źródła kartograficzne.

Najważniejszą, a zarazem najtrudniejszą kwestią w badaniach nad układem urbanistycznym jest ustalenie, w jaki sposób on powstał, jak się kształtował oraz jakim ulegał przeobrażeniom w okresie polokacyjnym. W przypadku Chrzanowa wiele problemów stwarza próba określenia etapów formowania się centrum lokacyjnego oraz właściwego wskazania przebiegu jego granicy. Według R. Malika miasto formowało się w „czterech zasadniczych okresach” (ryc. 2). Pierwszy był związany z funkcjonowaniem osady targowej oraz ewentualnego grodu kasztelańskiego¹³. Co do tego ostatniego, jak do tej pory brak źródeł, które potwierdzałyby jego istnienie. W odniesieniu do tego okresu dziejów osady bez przeprowadzenia badań archeologicznych nie wyjdziemy poza sferę domysłów i przypuszczeń. Uwaga ta dotyczy w wielu kwestiach także okresu późniejszego.

Znacznie więcej można powiedzieć o kolejnych etapach rozwoju osady. Wspomniany badacz opierając się na źródłach kartograficznych przyjął, że w drugiej fazie doszło do rozmierzenia prostego, dziewięciopółowego układu urbanistycznego (ryc. 1). Centralnie położony, prostokątny rynek¹⁴ otoczony został ośmioma blokami, z których jeden, w narożniku północno-zachodnim, zajął istniejący, przedlokacyjny kościół parafialny pod wezwaniem św. Mikołaja¹⁵.

Analiza wyglądu poszczególnych bloków przyrynkowych w połowie XV w., czyli w najwcześniejszym okresie, jaki można badać w oparciu o źródła pisane, pozwala na wysunięcie kilku spostrzeżeń. Dziewięciopółowy układ nie został w pełni wytyczony, bowiem dwa bloki przekątniowe nie zostały całkowicie wykształcone, sytuację tę dokumentują jeszcze XIX-wieczne plany. Miało to miejsce w obu południowych blokach narożnych, które otoczone były z dwóch stron przez ulice oddzielające je od sąsiednich bloków przyrynkowych.

border of the town running along the Chechło River, in the mid-15th century was not clearly laid out either. Additionally, the owner of neighbouring Kościelec accused Ligęza of grabbing a part of his property¹⁰. It might have been the piece of land visible on the cadastral plan, lying on the other bank of the Chechło River in the Kościelec area. If so, then it did not originally belong to the urban commune either. It is certain that until 1548, the township did not include the part of land lying on the west side of the town, belonging to the village of Kąty founded in the 16th c., since only in that year did Mikołaj from Kąty sell his estate to Ligęza¹¹. In turn, marking out the north-western section of the border between Chrzanow, Balin and Byczyna took place in the year 1527¹². It all indicates that the process of forming the town limits was a lengthy one. Many years, or even centuries, after the town had been founded its limits were still not clearly outlined; and even when it finally occurred, they were still altered e.g. as a result of purchasing new land. It all confirms the belief that one ought to be very careful when determining the area the town was granted on its foundation merely on the basis of cartographic sources.

The essential, and at the same time the most difficult, question in the research on the urban layout is establishing how it was created, how it was shaped and what changes it underwent during the post-foundation period. In the case of Chrzanow, attempts to determine the formation stages of the centre of the chartered town and to properly outline its limits encounter serious difficulties. According to R. Malik, the town formed in “four basic periods” (fig. 2) The first was associated with functioning of the market settlement and a potential castellan’s fort¹³. As far as the latter is concerned, no sources confirming its existence have been discovered so far. Regarding this period of the settlement history, without carrying out archaeological research we will not reach beyond the sphere of guesswork and conjectures. In many respects that remark also refers to the later period.

Much more can be said about subsequent stages of the settlement’s development. Basing on cartographic sources, the aforementioned scientist assumed that at the second stage a simple, nine-block urban layout was measured out (fig. 1). The centrally located, rectangular main market¹⁴ was surrounded by eight blocks, one of which, in the north-west corner was occupied by the still existing, pre-foundation parish church dedicated to St. Nicholas¹⁵.

An analysis of the appearance of particular market blocks in the mid-15th century, which is the earliest period that can be examined on the basis of written sources, allows for making some observations. The nine-block layout was not fully measured out because two diagonal blocks were not fully formed, and the situation was documented in the 19th-century plans. It occurred in the two southern corner blocks which were surrounded on both sides by streets separating them from the neighbouring market blocks. Traffic

Ciągów komunikacyjnych nie poprowadzono ich za-
tylem, gdzie bloki narożne bezpośrednio łączyły się
z ogrodami lub gruntami rolnymi rozciągającymi się tuż
za nimi. W wyniku tego nigdy nie powstała ulica obwo-
dowa, która otoczyłaby pierścieniem dziewięciopółowy
układ lokacyjny. Lepiej rozwinięte były północne bloki
narożne. Narożnik północno-zachodni zajęty został
przez świątynię parafialną wraz z otaczającym ją cmen-
tarzem oraz plebanię, szkołę i sad plebański. Obszar ten
był otoczony ulicami z trzech stron. Ciągu komunika-
cyjnego nie poprowadzono od strony zachodniej. Tutaj
plac kościelny sąsiadował bezpośrednio z działkami
mieszczańskimi leżącymi przy ulicy wiodącej do dworu
(dziś A. Mickiewicza), a oddzielał go od nich kamienny
mur wzmiankowany już w XV wieku¹⁶. Uliczka w tym
miejscu powstała znacznie później. Początek jej two-
rzeniu się dał przejazd wiodący przez sad leżący między
ulicami Dworską (dziś A. Mickiewicza) a Za Plebanią
(dziś ul. Śląską), który pozostawił sobie w 1634 r. sprze-
dający działkę¹⁷. Można przypuszczać, że jedynie blok
północno-wschodni został w pełni wykształcony, choć
w odniesieniu do jego wyglądu pojawiają się wątpliwo-
ści, o czym poniżej.

Bloki przyrynkowe podzielone zostały na działki
siedliskowe. Podstawowe pytanie dotyczy tego, jakie
były pierwotne wymiary parceli pełnokurycznej. R. Malik
przyjął, że w wyniku akcji lokacyjnej rozmierzono wokół
ryнку 16–20 tego typu działek o szerokości ok. 18–24 m.
Łącznie z działkami w blokach narożnych miałyby ich
powstać 28–32. Jak zauważa, dziś jeszcze przeważają
parcele o szerokości frontowej ok. 9–12 m, są to jego
zdaniem działki, które uległy już podziałowi pionowe-
mu. Autor nie podaje głębokości parceli¹⁸. Do innych
wniosków doszedł B. Krasnowolski, według którego
pierwotne wymiary działki lokacyjnej to 40 × 200 stóp,
co przy zastosowanej przy rozmierzeniu Chrzanowa
stopie wielkości 0,3 m daje wymiary 12 × 60 m¹⁹.

Analiza socjotopograficzna pozwoliła na ustalenie
liczby działek siedliskowych funkcjonujących w ciągu
badanego okresu w blokach przyrynkowych. Udało się
to dzięki zastosowaniu metody tzw. książki meldunko-
wej z powodzeniem stosowanej już dla większych miast.
Polega ona na wnikliwej analizie wszelkiego rodzaju
wpisów wnoszonych do ksiąg miejskich dotyczących
nieruchomości, takich jak transakcje kupna-sprzedaży,
zastawy, dzierżawy. Stworzono w ten sposób tzw. ciągi
sąsiedzkie, czyli wykaz nieruchomości i ich właścicieli.
W dalszej kolejności tak zrekonstruowane ciągi zostały
wpisane w topografię miasta. Ponieważ źródła, które
posłużyły do przeprowadzenia rekonstrukcji, są późne,
ustaleń tych udało się dokonać najwcześniej dla drugiej
połowy XV w. Wobec tego od momentu lokacji działki
mogły ulec podziałom. Niemniej zaobserwowane w tym
okresie podziały cechowała trwałość, bowiem w takiej
formie przetrwały one do drugiej połowy XVII w. Przez
cały badany okres w pierzejach północnej, południowej
i zachodniej było siedem parcel, zaś we wschodniej pięć,
a zatem wokół rynku istniało 26 działek²⁰. W blokach
narożnych było ich łącznie 11 (trzy w południowo-

routes were not created at the back, where corner
blocks directly connected with the gardens or farmland
stretching behind. As a result, the ring-road that would
run round the perimeter of the nine-block chartered
layout was never created. The north corner blocks
were better developed. The north-west corner was
occupied by the parish church with the surrounding
churchyard, and the vicarage, school and the vicar's
orchard. The area was surrounded by streets on three
sides. No traffic route was created on the west side.
Here the church square directly adjoined burgesses'
plots situated along the street leading to the manor
(today A. Mickiewicza St.), and was separated from
them by a stone wall mentioned already in the 15th c.¹⁶
The lane in this place was created much later. It started
with a passage running through the orchard located
between Dworska (today A. Mickiewicza St.) and Za
Plebanią Streets (today Śląska St.), which the seller of
the plot left to himself in 1634¹⁷. It could be surmised
that only the north-east block was fully formed, though
there are doubts concerning its shape which will be
discussed below.

Market blocks were divided into settlement plots.
The fundamental question concerns the original size
of the full-curial land parcel. R. Malik assumed that
while founding the town 16–20 such plots app. 18–24
m wide were measures out around the main market
place. Together with the plots in corner blocks that
would have made 28–32. As he has observed, even
though today the majority are parcels whose front is
app. 9–12 m wide, they are plots which were vertically
divided. The author does not give the depth of the
parcel¹⁸. Different conclusions have been reached by
B. Krasnowolski, in whose opinion the original size
of a foundation plot was 40 × 200 feet which, using
the 0.3 m foot applied when measuring out Chrzanow,
equals 12 × 60 m¹⁹.

A socio-topographic analysis allowed for establish-
ing the number of settlement plots functioning in the
market blocks during the examined period. It was
possible owing to the so called 'the register method'
already successfully applied in larger towns. It involves
a thorough analysis of all kinds of entries made in mu-
nicipal registers concerning property, such as purchase
and sale transactions, loans, leases. In this way the so
called neighbourhood sequences were created, i.e.
lists of properties and their owners. Then, the recon-
structured sequences were inscribed in the topography
of the town. Since the sources used for carrying out
the reconstruction are late, the earliest findings refer
to the second half of the 15th c. Therefore, since the
town foundation the plots might have been divided.
Nevertheless, the divisions observed during that period
seemed rather permanent, as they remained the same
until the second half of the 17th century. Throughout
the entire period in question there were seven plots
in the north, south and west frontages, and five in the
east one, so there were 26 settlement plots around the
market place²⁰. In the corner blocks there were 11 alto-

-zachodnim, cztery w południowo-wschodnim, cztery w północno-wschodnim). Oznacza to, że w tym okresie szerokość działki musiała wynosić ok. 12 m, co zgadza się z ustaleniami B. Krasnowolskiego. Sądzić można zatem, że są to pierwotne wymiary działki siedliskowej w Chrzanowie, a nie jak sądzi R. Malik działki już podzielonej. Jedynie w pierzei zachodniej doszło w bliżej nieokreślonym momencie do podziału pionowego jednej z parcel, w wyniku którego zamiast sześciu, w połowie XV w. istniało tam siedem działek. Do drugiej połowy XVII w. żadna z działek nie uległa już podziałowi pionowemu. Zatrzymanie tego typu przekształceń następowało po wybudowaniu murów granicznych między parcelami, murowanych piwnic lub kamienic. W Chrzanowie pierwsze dwie kamienice powstały dopiero u schyłku XVI w. lub w początkach XVII w.²¹ Natomiast znacznie wcześniej pojawiły się mury graniczne oraz piwnice. Mur taki został zbudowany na działce w pierzei północnej (dziś Rynek 2). Zapewne dzięki temu ma ona nadal szerokość 12 m²². Parcele ulegały natomiast trwałym podziałom poprzecznym. Najwcześniej miały one miejsce w bloku południowym, gdzie zaobserwowano je już w pierwszej połowie XV w. Do połowy XVII w. pięć działek uległo tego typu podziałom, wszystkie miały miejsce we wspomnianym bloku południowym.

Wiele wątpliwości budzi pierwotny wygląd pierzei północnej, bowiem blok w narożniku północno-wschodnim na XIX-wiecznych planach jest połączony z blokiem północnym. Jak do tej pory nie znaleziono odpowiedzi na pytanie, czy taki kształt otrzymał on już w czasie lokacji, czy było to wtórne zniekształcenie. W 1559 r. dokonano częściowego spisu właścicieli domów przyrynkowych, w pierzei północnej wymieniając 7 osób, co może oznaczać, że bloki były wówczas oddzielone. Nie można jednak wykluczyć, że mimo połączenia domy w bloku narożnym miały zostać zaliczone w owym spisie do ulicy Krakowskiej²³. Identyfikacja położenia nieruchomości pozwoliła stwierdzić, że zapis z 1572 r., w którym zanotowano, że sienie dwóch domów, jak się okazało rynekowych w pierzei północnej oraz sąsiadującego z nimi w interesującym nas bloku narożnym, stały „na spodnich a iednich słupych”²⁴. To z kolei może wskazywać, że wówczas nie było przejścia między nimi. Niestety źródła pisane nie pozwalają na ostateczne rozstrzygnięcie tego problemu.

Według ustaleń R. Malika kolejny – trzeci okres rozwoju miasta to etap, w którym zagospodarowywano tereny poza blokami przyrynkowymi. W tej fazie powstały umocnienia obronne wyznaczające granice układu lokacyjnego. Umocnienia te „zaczęły regularny owal wokół częściowo zasiedlonego już układu idąc po zewnętrznej stronie drogi okólnej obiegającej bloki przyrynkowe i stanowiącej dopełnienie podstawowego – wewnętrznego układu komunikacyjnego miasta”²⁵. W stosunku do tego stwierdzenia następują się pewne wątpliwości, bowiem jak wspomniano, w Chrzanowie przez cały badany okres nie funkcjonowała droga okólna. Nie mogła ona powstać, bowiem w ogóle nie

gether (three in the south-west, four in the south-east and four in the north-east corner). It means that during this period the plot width must have equalled app. 12 m, which confirms the findings of B. Krasnowolski. Therefore, one could assume that those were the measurements of an original settlement plot in Chrzanow and not, as R. Malik believes, of an already divided plot. Only in the west frontage one of the parcels was vertically divided at an unspecified time, as a result of which instead of six there were seven plots there in the mid-15th century. Till the second half of the 17th c. no other plot was vertically divided. Such transformations generally ceased to occur after border walls had been built between land parcels, masonry cellars or tenement houses. The first two tenement houses were erected in Chrzanow only towards the end of the 16th c. or at the beginning of the 17th century²¹. But border walls and cellars appeared much earlier. Such a wall was built on the plot in the north frontage (today 2 Rynek). Maybe that is why the latter is still 12 m wide²². Land parcels underwent permanent horizontal divisions. The earliest occurred in the south block, where they could already be noticed in the first half of the 15th century. Until the mid-17th c. five plots were so divided, all of them in the aforementioned south block.

The original appearance of the north frontage arouses much doubt, since in the 19th-century plans the block in the north-east corner is combined with the north block. Until now no answer has been found to the question whether it was given such a shape during the town foundation, or it was a secondary alteration. In 1559, a partial list was made of the owner of market-block houses, naming 7 people in the north frontage, which might imply that the blocks were separate then. However, it cannot be ruled out that, despite being combined, houses in the corner block might have been attributed to Krakowska Street in that list²³. Identification of the location of the property was made possible by an entry from 1572, in which it was written that the entry halls of the two houses, as it turned out in the market block in the north frontage and the one adjoining them in the discussed corner block, stood “on the underside and the same posts”²⁴. That, in turn, might indicate that there was no passage between them at the time. Unfortunately, the written records do not offer an ultimate solution to the query.

According to the findings by R. Malik, the next – third stage in the town’s development was the phase during which the areas outside the market blocks were developed. At that stage the defensive perimeter marking the limits of the chartered town was created. The ramparts “made a regular oval around the partially settled layout following the outside of the ring-road surrounding market blocks and completing the basic – internal traffic system of the town”²⁵. There are some doubts concerning this statement since, as has been mentioned before, during the researched period there was no ring-road functioning in Chrzanow. It cannot have been made because there were no lanes at the

wykształciły się uliczki na zapleczach południowych bloków narożnych. Pozostałe uliczki na zapleczach bloków przyrynkowych kształtowały się z czasem, w miarę rosnących potrzeb. Najwcześniej wzmiankowana jest uliczka za blokiem południowym. Wynikało to z prostej przyczyny, działki w tej pierzei najwcześniej uległy podziałom poprzecznym, wobec czego znaczenie tego ciągu komunikacyjnego wzrosło. Dodatkowo wzmacniał je fakt, że na tyłach tutejszej działki przyrynkowej znajdowała się łaźnia miejska. Co ciekawe, osadnictwo po południowej stronie uliczki, a więc poza układem lokacyjnym, pojawiło się dopiero w drugiej połowie XVII w. Wcześniej teren ten zajęty był przez ogrody i sadzawki. Najpóźniej zaś wzmiankowana jest uliczka za pierzeją wschodnią. Ponieważ działki w tym bloku nie uległy podziałom poprzecznym, dojazd na parcelę mógł się odbywać od jej frontu.

Wiele wskazuje na to, że pierwotnie za blokami przyrynkowymi rozmierzono ogrody będące integralną częścią każdej działki rynkowej. Analiza źródeł pozwala zaobserwować zmiany zachodzące na tych terenach i powolne przekształcanie działek ogrodowych w budowlane. Budownictwo mieszkalne najwcześniej zaobserwowano po północnej stronie ulicy za północnym blokiem przyrynkowym (dziś ul. Garncarska), równie wcześnie pojawiło się ono za pierzeją zachodnią. Dopiero w drugiej połowie XVI w. stanął pierwszy dom za wschodnim blokiem przyrynkowym, zaś najpóźniej, bo w drugiej połowie XVII w. domy zaczęto budować za blokiem południowym²⁶. Charakterystyczne dla małych miast jest to, że zabudowa wyszła na przedmieścia, mimo że centrum lokacyjne nie było jeszcze całkowicie wypełnione nieruchomościami mieszkalnymi.

Wiele kontrowersji budzi kwestia umocnień obronnych. Człowiek bowiem od zawsze wyobrażał sobie miasto jako przestrzeń otoczoną murami. Tymczasem, jak dowodzą kolejne badania szczegółowe, liczna grupa małych miast, zwłaszcza małopolskich, nigdy nie otrzymała tego typu umocnień²⁷. W przypadku Chrzanowa źródła pisane przynoszą informacje pozwalające na dokonanie pewnych spostrzeżeń dotyczących przebiegu linii obrony. Pod rokiem 1432 r. wspomniano w księdze o pieniądzach miejskich zwanych perkanowe²⁸, być może były to kwoty zbierane na budowę czy też utrzymanie parkanu, czyli miasto mogło posiadać umocnienia drewniano-ziemne. Poza tą wzmianką nigdzie w badanym materiale, czyli niemal do końca XVII w., nie wspomniano o murach, wałach czy bramach, a ponieważ w materiale nowożytnym znajdują się bardzo dokładne opisy położenia różnych nieruchomości, sądzić można, że tych elementów miasto nie posiadało. Stanowiłoby to potwierdzenie tezy, że w małych miastach prywatnych mieszczan nie było stać na budowę i utrzymanie fortyfikacji, a z kolei właściciel nie był zainteresowany ich budową²⁹.

Jedynym elementem systemu obronnego, o którym mowa w źródłach, była fosa wyznaczająca granice centrum lokacyjnego. Pewne wzmianki pozwoliły na doprecyzowanie jej przebiegu po stronie południowej

back of the south corner blocks. The other alleyways at the back of the market blocks were formed in time, and in accordance with growing needs. The earliest mentioned is the alleyway behind the south block. The reason for its creation was simple: the plots in this frontage were the first to be divided crosswise, so the importance of this traffic route increased. It was additionally reinforced by the fact that the town baths were located at the back of a market plot situated here. Interestingly, on the south side of the alleyway i.e. beyond the chartered layout, settlement appeared as late as the second half of the 17th century. Previously the land was occupied by gardens and ponds. The land behind the east frontage was the latest mentioned. Since land parcels in this block were not divided crosswise, the plot could be entered from the front.

Much indicates that gardens, which constituted an integral part of each market plot, were originally measured out behind market blocks. A source analysis allows for observing changes taking place in those areas and a gradual transformation of garden plots into building plots. Housing development was first observed on the north side of the street behind the north market block (today Garncarska St.); it appeared equally early behind the west frontage. Only in the second half of the 16th c. the first house was built behind the east market block, and it was only in the second half of the 17th c. that first houses were erected behind the south block²⁶. It is characteristic for small towns that building development moved to the suburbs even though the foundation centre had not yet been filled with housing.

Much controversy is aroused by the issue of defensive walls. People have always thought about towns as spaces surrounded by walls. However, as subsequent detailed research has shown, numerous small towns, particularly in Lesser Poland, never acquired such defensive structures²⁷. In the case of Chrzanow, written records yield information allowing for making some observations concerning the course of the line of defence. In the year 1432, the register mentions the town money called 'perkanowe'²⁸, which might have been sums collected for the construction or maintenance of a palisade, so the town might have had timber-and-earth fortifications. Besides that entry, no walls, ramparts or gates were mentioned anywhere in the examined material i.e. almost till the end of the 17th century; and since the location of various properties was very precisely described in modern materials, it can be surmised that the town did not possess such elements. It would confirm the thesis that in a small private town, burgesses could not afford to build and maintain fortifications while the owner was simply not interested in having them built²⁹.

The only element of the defensive system mentioned in the sources, was the moat indicating the limits of the foundation centre. Some information allowed for specifying its outline on the south and south-east sides. In the sources it was also referred to as a ravine, since natural lie of the land was also made use of, and

i południowo-wschodniej. W źródłach zwano ją też wąwozem, bowiem do jej wyznaczenia wykorzystano warunki naturalne, do dziś za południowym i wschodnim blokiem przyrynkowym widoczne jest znaczne obniżenie terenu. Od południa granicę miasta wyznaczała ulica przebiegająca zapleczem południowego bloku rynkowego (dziś ul. B. Joselewicza), a narożny dom w tym bloku określono jako „leżący nad wąwozem”³⁰. Kierując się dalej na wschód linia graniczna nieco się rozszerzała obejmując narożny blok południowo-wschodni, następnie przecinała ulicę Kościelecką (dziś 29 Listopada) w okolicach domu kowala Macieja Zimnego. Dom ten leżał nad wąwozem w ulicy Kościeleckiej, innym razem wąwóz nazwano tu rowem, dziś jest to miejsce w okolicach domów nr 14–16 przy ul. 29 Listopada³¹. Trudno stwierdzić, jak granica ta przebiegała w pozostałych miejscach, bowiem nigdzie nie ma na ten temat wzmianek. Z XVI w. pochodzą informacje o działkach mieszczkańskich dochodzących do zabudowań i chmielnika dworskiego, od których ten ostatni oddzielony był parkanem. To z kolei oznaczałoby, że linia obrony miasta mogła być w tym miejscu, czyli po zachodniej stronie, sprzężona z umocnieniami dworskimi³².

R. Malik stwierdza, że po zamknięciu miasta obwodem obronnym charakter ośrodka zmieniał się z układu dynamicznego w statyczny, który posiadał „jednoznacznie wyznaczone i nieprzekraczalne ramy dalszego rozwoju przestrzennego”³³. W stwierdzeniu tym brak sprecyzowania, jak długo trwał ów proces, czyli w którym wieku nastąpić miało zatrzymanie rozwoju przestrzennego centrum lokacyjnego. Na podstawie załączonej przez autorkę mapki (ryc. 2) sądzić można, że mowa o okresie do końca XV w. W tym czasie zasiedlony miałby zostać obszar w granicach centrum lokacyjnego oraz przedmieścia przy drogach do Krakowa, na Śląsk i do Oświęcimia³⁴. Przeprowadzone badania metodą socjotopograficzną pozwalają na skorygowanie tych hipotetycznych założeń. Należy się zgodzić ze stwierdzeniem, że w tym okresie zasiedlone były bloki przyrynkowe wraz z blokami przekątniowymi. Do terenów wówczas zasiedlonych zaliczyć należy także ulicę wychodzącą z północno-zachodniego narożnika rynku i prowadzącą do dworu właściciela miasta (pierwotnego grodu kasztelańskiego? dziś ul. A. Mickiewicza) oraz ulicę wiodącą z narożnika północno-wschodniego w kierunku Krakowa (dziś ul. Krakowska). Jednak dotyczyło to tylko północnej strony ulicy, na południową stronę osadnictwo wkroczyło dopiero w kolejnym stuleciu. Równie wcześniej poświadczane jest osadnictwo przy ulicy prowadzącej do Kościelca (dziś ul. 29 Listopada), ale tylko po jej południowej stronie oraz przy uliczce za północnym blokiem przyrynkowym (dziś ul. Garncarska). Podkreślić należy jednak, że osadnictwo w ulicach było słabo rozwinięte, stało tam zaledwie po kilka domów, zaś pozostały obszar zajmowały działki ogrodowe lub słodowe. Natomiast nie były zasiedlone tereny za południowym blokiem przyrynkowym. W początkach XVI w. udało się zidentyfikować na terenie miasta 52 działki mieszkalne i 2 nieruchomości typu domek³⁵. Nowe działki mieszkalne na tych terenach pojawiły

to this day a significant depression is noticeable behind the south and east market block. In the south the town limits were marked by a street running at the back of the south market block (today B. Joselewicza St.), and the corner house in this block was referred to as “lying above the ravine”³⁰. Further east, the boundary line slightly widened encompassing the corner south-east block, and then crossed Kościelecka Street (today 29 Listopada St.) in the vicinity of the house of the smith, Maciej Zimny. That house stood above the ravine in Kościelecka Street, at other times the ravine was referred to as the ditch; today it is the site in the vicinity of houses no 14–16 in 29 Listopada Street³¹. It is difficult to state how the boundary line ran in other places, as the subject is not mentioned anywhere else. From the 16th c. there is information about burgesses’ plots reaching the manorial outbuildings and the oast house, from which the latter was separated by a fence. This in turn would mean that the town defence line might have been linked to the manorial fortifications in this place i.e. on the west side³².

R. Malik claims that after the town was enclosed within a defensive perimeter, the character of the centre changed from a dynamic into a static layout which possessed “explicitly marked and impassable limits of further spatial development”³³. The statement does not specify how long the process lasted, i.e. in which century the spatial development of the chartered centre was to have stopped. On the basis of the map attached by the Author (fig. 2), one could assume that he referred to the period until the end of the 15th century. At that time the area within the chartered centre and the suburbs by the roads to Krakow, to Silesia and to Oświęcim was to have been settled³⁴. The research carried out using the socio-topographic method allows for verifying those hypothetical assumptions. One should agree to the claim that market blocks together with diagonal blocks were settled during that period. The street running from the north-west corner of the main market and leading to the manor of the town owner (the original castellan’s fort? today A. Mickiewicza St.), and the street running from the north-east corner towards Krakow (today Krakowska St.) should also be regarded as settled at that time. However, it referred only to the north side of the street; the south side was settled only in the next century. Settlement along the street leading to Kościelec (today 29 Listopada St.) is confirmed as equally early, but only on its south side and in the lane behind the north market block (today Garncarska St.). Nevertheless, it should be stressed that settlement along those streets was poorly developed, only a few houses stood there, while the remaining area was occupied by garden or malt plots. But the land behind the south market block was not settled. At the beginning of the 16th c. it was possible to identify 52 housing plots and 2 properties of the house type in the town area³⁵. New housing plots in this area appeared in the first half of the 16th century. In the second half of that century no new parcels appeared in the chartered

się o natomiast w pierwszej połowie XVI w. W drugiej połowie tego stulecia nie przybyło już parcel na terenie centrum lokacyjnego, te natomiast pojawiły się na obszarze po północnej stronie kościoła, przy drodze na Śląsk. Wówczas zasiedlono też północną stronę ul. Dobczyckiej i południową ul. Krakowskiej³⁶.

Przeprowadzone przeze mnie obserwacje wskazują, że trudno mówić o „niemożliwych do przekroczenia ramach”. Wynikało to z prostej przyczyny, wobec braku umocnień obronnych, zabudowa mogła swobodnie postępować w coraz to nowych kierunkach. Przykładem tego jest dynamiczny rozwój terenów po północnej

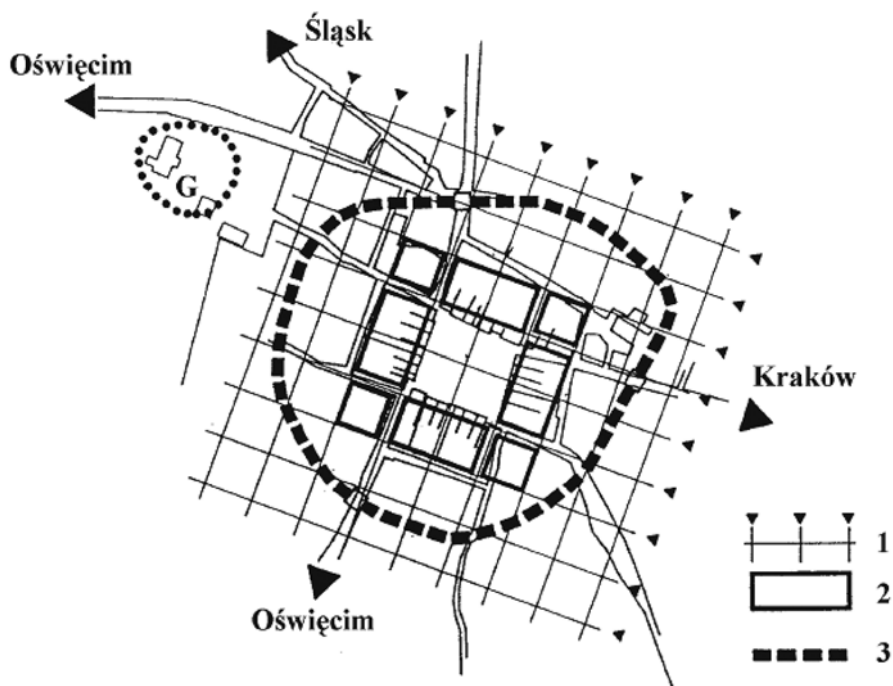
centre, but some did in the area on the north side of the church, along the road to Silesia. The north side of Dobczycka Street and the south side of Krakowska Street were also settled then³⁶.

The observations I have made, indicate that it is difficult to talk about “impassable limits”. The reason was simple: without the defensive perimeter building development could freely progress in new directions. The dynamic development of the land on the north side of the church of St. Nicholas, whose status (town or suburbs?) cannot be clearly defined³⁷, is a good example here. However, a certain stabilisation of settlement in market blocks was noticeable, but it should be emphasised that it occurred only around the mid-16th century.

According to R. Malik, the final stage of the town formation was to be the development of settlement outside the chartered centre, when the building development grew along main roads “outside the defensive perimeter”³⁸. The development of some of the suburbs, particularly the suburb along the road to Krakow, was parallel to the further development of settlement centre. The situation changed only in the second half of the 16th c., when a kind of building boom could have been observed in the Kościeleckie and Świętokrzyskie suburbs³⁹. In turn, settlement on the north side of Za Plebanią Street (today Śląska St.), in the wedge of land between the roads leading to Silesia, Balin

and Luszowice, was not subjected to any town planning regulations and developed vigorously then. It was also a period when certain stagnation was noticeable in the town itself; some ownership changes took place in the land behind the west market block, where a clergyman became the owner of the plots, merged them and then handed them over to the parish church. The cadastral plan from the 19th c. shows a new, much altered appearance of that part of the town.

The housing development outside the chartered centre concentrated only in some areas, along main routes and on the Chechło River. Naturally, the emergence of suburbs was not a consequence of the overpopulation of the town, since the settlement centre was

Ryc. 1. Chrzanów. Rekonstrukcja układu miasta lokacyjnego. Opr. autorki na podstawie przerysu planu katastralnego miasta z poł. XIX w. Legenda: 1 – siatka modułarna o boku 1 sznura (ok. 45 m), 2 – bloki zabudowy mieszkalnej, 3 – hipotetyczny przebieg narysu obronnego, G – domniemany gródek kasztelański z przełomu XII i XIII wieku, B – bramy miejskie (za: R. Malik, *Średniowieczne lokacje miejskie...*, s. 26)

Fig. 1. Chrzanow. Reconstruction of the chartered town layout. Prep. by author based on the copy of the cadastral plan of the town from the mid-19th c. Legend: 1 – modular grid with a side 1 ‘cable’ (app. 45 m) long; 2 – blocks of houses; 3 – hypothetical outline of defensive walls; G – supposed castellan’s fort from the turn of the 12th and 13th centuries; B – town gates. Att. R. Malik, *Średniowieczne lokacje miejskie...*, p. 26

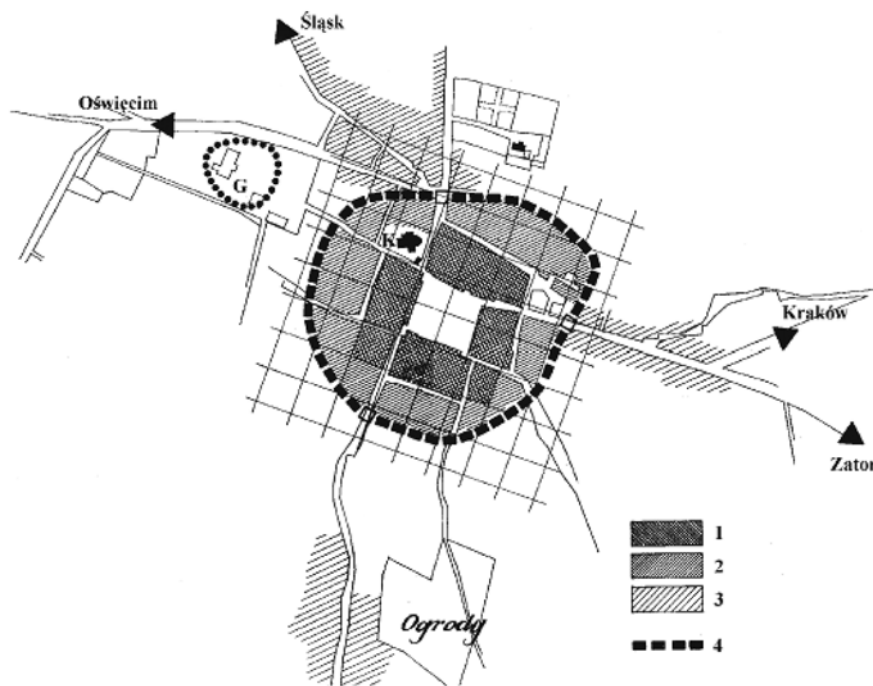
stronie kościoła św. Mikołaja, których przynależności (miasto czy przedmieścia?) nie da się jednoznacznie określić³⁷. Natomiast zauważalne jest pewne ustabilizowanie osadnictwa w blokach przyrynkowych, należy jednak podkreślić, że nastąpiło to dopiero około połowy XVI w.

Ostatnim etapem formowania się miasta według R. Malika miał być rozwój osadnictwa poza centrum lokacyjnym, kiedy doszło do narastania zabudowy wzdłuż głównych dróg „na zewnątrz pierścienia umocnień obronnych”³⁸. Rozwój pewnych rejonów przedmieść, zwłaszcza przedmieścia przy drodze do Krakowa, postępował równoległe z dalszym rozwojem centrum osadniczego. Sytuacja ta uległa zmianie dopiero w drugiej poł. XVI w., kiedy zaobserwować można swego rodzaju

boom budowlany na terenie przedmieścia Kościeleckiego i Świętokrzyskiego³⁹. Z kolei, niepoddawane żadnym rygorom planistycznym, bujnie rozwijało się wówczas osadnictwo po północnej stronie ulicy Za Plebanią (dziś Śląskiej), w klinie pomiędzy drogami wiodącymi na Śląsk, do Balina i Luszowic. Był to równocześnie okres, kiedy w samym mieście zauważyć można pewną stagnację, wówczas doszło tutaj do pewnych przekształceń własnościowych na terenie za zachodnim blokiem rynkowym, gdzie właścicielem tamtejszych działek stał się duchowny, łącząc je, a następnie przekazując kościołowi parafialnemu. Plan katastralny z XIX w. ukazuje nowy, mocno zmieniony wygląd tego rejonu miasta.

Zabudowa mieszkalna poza centrum lokacyjnym skupiała się tylko na kilku obszarach, wzdłuż głównych dróg oraz nad rzeką Chechło. Powstanie przedmieść naturalnie nie było skutkiem przeludnienia miasta, gdyż centrum osadnicze dalekie było od wypełnienia nieruchomości mieszkalnymi. Ich rozwój wiązał się z korzystnym położeniem nad rzeką, co było istotne zwłaszcza dla przedstawicieli pewnych rzemiosł licznie występujących w mieście jak tkacze sukienki i płócienni. W Chrzanowie przedmieścia rozwijały się intensywnie w XVI w. Potwierdzają się dotychczasowe przypuszczenia, że najwcześniej, ale dodać należy, że i najsłabiej rozwinęło się przedmieście przy drodze do Krakowa. Równie wcześnie powstało przedmieście przy drodze do sąsiedniej wsi Kościelec. Jego rozwój wiązał się położeniem nad rzeką Chechło i umieszczeniem w tym rejonie urządzeń gospodarczych, takich jak najstarszy młyn miejski zw. Gruszką, przy nim zaś ślusarni, folusza. Najpóźniej w połowie XVI w. nastąpił znaczny wzrost liczby domów w tym rejonie, zwłaszcza bezpośrednio nad rzeką Chechło. Wiązało się to z napływem do miasta tkaczy, głównie sukiennych, którzy na łąkach i ogrodach nad rzeką rozkładali ramy sukienne. Drugim rejonem silnego rozwoju osadnictwa przedmiejskiego była ulica wychodząca z miasta w kierunku południowym, pierwotnie funkcjonująca pod nazwą Oświęcimską, a od XVI w. zwana Świętokrzyską (dziś pod tą samą nazwą). Te dwa przedmieścia, na terenie których znajdowały się budynki mieszkalne, różnego rodzaju urządzenia przemys-

far from being filled with houses. The development of suburbs was related to the advantageous location on the river, which was essential particularly for representatives of some crafts popular in the town, such as cloth and linen weavers. The suburbs in Chrzanow developed intensively in the 16th century. Previous assumptions, that the earliest though also the slowest to develop was the suburb by the road to Krakow, have been confirmed. The suburb by the road to the neighbouring village of Kościelec developed equally early. Its development was connected to its vicinity to the Chechło River and the location of utility buildings in

Ryc. 2. Chrzanów. Rekonstrukcja układu przestrzennego miasta z końca XV wieku. Oprac. autorki. Legenda: 1 – układ lokacyjny, 2 – II faza rozwoju, 3 – przedmieścia, 4 – hipotetyczny przebieg obwodu obronnego, K – kościół parafialny pod wezwaniem św. Mikołaja, G – przedlokacyjny gródek kasztelański (za: R. Malik, *Średniowieczne lokacje miejskie...*, s. 27)

Fig. 6 Chrzanow. Reconstruction of the spatial layout of the town at the end of the 15th century. Prep. by author. Legend: 1 – foundation layout; 2 – 2nd stage of development; 3 – suburbs; 4 – hypothetical outline of defensive walls; K – parish church of St. Nicholas; G – pre-foundation castellan's fort. Att. R. Malik, *Średniowieczne lokacje miejskie...*, p. 27

this area, such as the oldest town mill, called *Gruszka* (Pear), as well as the locksmith's workshop and the fulling mill. A significant increase in the number of houses in this region, especially directly on the river Chechło occurred in the mid-16th c. at the latest. It was associated to the arrival of weavers, mainly clothiers to the town, who laid out their cloth frames in the gardens and meadows on the river. The other region of rapid development of suburban development was the street leading from the town towards the south, originally called Oświęcimská St., but since the 16th c. known as Świętokrzyska (today under the same name). Those two suburbs in which there were residential buildings, various industrial workshops, as well as

słowe oraz łąki, pastwiska, ogrody i grunty rolne, silnie rozwinęły się w drugiej połowie XVI i w pierwszej XVII w.

Na wciąż rozwijające się miasto w połowie XVII w. spadła katastrofa w postaci zniszczeń dokonanych przez wojska szwedzkie i polskie. W wyniku ich działań bardzo ucierpiała zabudowa miejska, czego dowód odnajdujemy w sporządzonym wówczas spisie szkód i zniszczeń.

Badania szczegółowe, mimo braku pełnej podstawy źródłowej, ukazują, że idealna wizja powstawania, kształtowania się i rozwoju przestrzeni miejskiej daleka jest od rzeczywistości. Jak podkreślał Jerzy Piekalski, stosowanie metody pomiarowej bez „analizy materialnych relikwów najstarszych domów i ulic nie przyniesie rzetelnej wiedzy o średniowiecznej strukturze miasta i jego przemianach”⁴⁰. Trudno nie zgodzić się z tym stwierdzeniem, ale podkreślić należy także rolę źródeł pisanych, zwłaszcza słabo wykorzystywanych ksiąg miejskich. Chrzanów jak do tej pory nie został rozpoznany metodą wykopaliskową, nie zachowało się także średniowieczne budownictwo mieszkalne. Wobec tego, przynajmniej na razie, badaczowi średniowiecznych i nowożytnych dziejów tego ośrodka pozostają źródła pisane i kartograficzne, które łącznie rozpatrywane przybliżają nas do rozpoznania struktur przestrzennych miasta i należy mieć nadzieję, w przyszłości zostaną uzupełnione wynikami badań archeologicznych. Dopiero wówczas będziemy w stanie zrewidować nasze dotychczasowe ustalenia.

meadows, pastures, gardens and farmland, developed rapidly in the second half of the 16th and the first half of the 17th century.

In the mid-17th century, the still developing town was ravaged by the Swedish and Polish troops. As a consequence, town buildings were badly damaged, the evidence of which we can find in the list of damage and devastation prepared at the time.

Despite the lack of a full source basis, detailed research reveals that an ideal vision of the creation, formation and development of urban space is far from the reality. As Jerzy Piekalski emphasised, applying the measurement method without “analysing material relics of the oldest houses and streets will not yield reliable knowledge about the medieval town structure and its transformations”⁴⁰. One cannot disagree with that statement, though the role of written sources, especially poorly researched municipal records should also be stressed. So far, no excavation research has been conducted in Chrzanow, nor has the medieval housing been preserved. Therefore, at least for now, a scientist researching the medieval and modern history of that town is left with written and cartographic sources which, analysed together, bring us closer to the identification of spatial structures of the town and, let us hope, in the future will be supplemented with results of archaeological research. Only then will we be able to verify our previous findings.

¹ Na temat metody socjotopograficznej i możliwości, jakie ze sobą niesie, zob. H.Ch. Rublack, *Probleme der Sozialtopographie der Stadt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit* [in:] *Voraussetzungen und Methoden geschichtlicher Städteforschung*, Hrsg. W. Ehbrecht, Köln–Vien 1979, s. 177–193; *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gięsztor, T. Roslanowski, Warszawa–Toruń 1976.

² K. Kuśnierz, D. Kuśnierz-Krupa, *Obraz małopolskich miast w dawnych źródłach kartograficznych i ikonograficznych* [w:] *Miasto w obrazie, legendzie, opowieści*, red. R. Goduła-Węclawowicz, Warszawa–Kraków 2008, s. 69–83.

³ J. Wiesiołowski, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, Warszawa–Poznań 1982; R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, Toruń 1992; M. Goliński, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia (przestrzeń – podatnicy – rzemiosło)*, Wrocław 1997; K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999; G. Gordziejew, *Socjotopografia Grodna w XVIII w.*, Toruń 2002.

⁴ U. Sowina, *Sieradz. Układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV–XVI w.*, Warszawa–Sieradz 1991; A. Bartoszewicz, *Warta. Społeczeństwo miasta w II połowie XV i na początku XVI w.*, Warszawa 1997; M. Goliński, *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*, cz. 1, Wrocław 2000; M. Goliński, *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*, cz. 2, Wrocław 2003; F. Leśniak, *Socjotopografia Krosna (1512–1630). Studia i materiały*, Kraków 2005; D. Żurek, *Przestrzeń i społeczeństwo Chrzanowa średniowiecznego i nowożytnego*, Kraków 2015; Z. Głąb, *Socjotopografia Lutomska*

(XIII–XVIII w.), publikacja internetowa, <http://sawg.pl/biblioteka-cyfrowa>.

⁵ Podstawą badań były wpisy wnoszone do ksiąg miejskich Chrzanowa przechowywanych w Archiwum Narodowym w Krakowie, Oddział I, Akta miasta Chrzanowa, sygn. Dep. 36–48 (dalej ANKr., Dep. Obecnie archiwum dokonało zmiany numeracji sygnatur, ale będę się posługiwać dotychczasowymi, z uwagi na fakt, że te zastosowałam w swojej książce). Ich szczegółowa analiza pozwoliła na stworzenie spisu mieszkańców miasta i przedmieść według ulic do poł. XVII. Dzięki temu można było zaobserwować zmiany jakie zachodziły w poszczególnych rejonach miasta oraz rozpoznać jego struktury społeczne. Na temat szczegółów metodologicznych, zob. D. Żurek, dz. cyt., s. 18–20.

⁶ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII–XIV w.*, cz. 2: *Katalog lokacyjnych układów urbanistycznych*, Kraków 2004, s. 40–45, tenże, *Zabytki i wartości kulturowe* [w:] *Chrzanów. Studia z dziejów miasta*, t. 2: *Chrzanów współczesny*, Chrzanów 1999, s. 231–376; R. Malik, *Średniowieczne lokacje miejskie w granicach kasztelanii chrzanowskiej*, „Wiadomości konserwatorskie”, nr 18, 2005, s. 23–28.

⁷ Kwestia czasu lokacji miasta nie jest jednoznacznie rozstrzygnięta, część badaczy uważa, nastąpiło to już w XIII w. za czasów Bolesława Wstydlivego (R. Malik, nie wyklucza tej możliwości, F. Kiryk, *Chrzanów na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, „Studia Historyczne”, r. 39, z. 4, 1996, s. 452), inni sądzą, że miało to miejsce dopiero w początkach XIV w. za Władysława Łokietka lub Kazimierza Wielkiego (B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy...*, cz. 1, s. 140). Pewne

przesłanki przemawiają za drugą możliwością, szerzej na ten temat zob. D. Żurek, s. 36–37.

⁸ B. Krasnowolski, *Zabytki i wartości kulturowe*, s. 243.

⁹ J. Kurtyka, *Libiąż Mały i Wielki* [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu* (dalej SHGK), cz. 3, z. 4, Kraków 2003, s. 599.

¹⁰ Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Kościelec*, w: SHGK, cz. 3, z. 1, Kraków 1994, s. 29.

¹¹ ANKr., Dep. 38, s. 115.

¹² F. Sikora, *Byczyna*, w: SHGK, cz.1, z.1, Wrocław 1980, s. 300–301.

¹³ R. Malik, dz. cyt., s. 28.

¹⁴ Nie był on kwadratowy, jak podaje R. Malik, ale prostokątny. Zgodnie z ustaleniami B. Krasnowolskiego miał wymiary $2\frac{1}{3} \times 2$ sznury (sznur o długości 37,5 m), czyli miał proporcje 7:6, B. Krasnowolski, *Lokacyjne*, cz. 1, s. 190. Potwierdzeniem tego jest nieregularna liczba działek w pierzejach.

¹⁵ R. Malik, dz. cyt., s. 26.

¹⁶ ANKr., Dep. 37, s. 64, Dep. 42, s. 23.

¹⁷ Tamże, Dep. 46, s. 405.

¹⁸ R. Malik, dz. cyt., s. 27.

¹⁹ B. Krasnowolski, *Lokacyjne*, cz. 2, s. 40, 42.

²⁰ Do dziś granica frontowa bloku wschodniego ma dokładnie 60 m i nadal mieści 5 działek, chociaż ich wymiary nie odpowiadają już pierwotnym. Granica frontowa bloków południowego i północnego, mieszczących po 7 działek, wynosić powinna 84 m, dziś mają one odpowiednio 82 i 78 m, zaś pierzei zachodniej, gdzie rozmierzono 6 działek, wynieść powinna 72 m, dziś ma 74,5 m. Pierwotna głębokość parceli tj. 60 m, jest możliwa do uchwycenia tylko w zachodnich działkach pierzei północnej (dziś Rynek 1 i 2).

²¹ D. Żurek, dz. cyt., s. 90. Tam też o domach posiadających mury piwnice.

²² Podobnie działka sąsiadująca z nią od zachodu.

²³ ANKr., Dep. 40, s. 79. Spis nie został dokończony, wpisano tylko 17 nazwisk, po których odnotowano „non omnes”. Taki system przyjęto w rejestrze szkód z 1665 r., gdzie

domy w narożnym bloku zaliczono do ulicy Krakowskiej, może wówczas istniał miedzuch? ANKr., Acta Castriensia Palatinatus Cracoviensis, sygn. 92 B, s. 3206–3225.

²⁴ ANKr., Dep. 40, s. 408.

²⁵ R. Malik, dz. cyt., s. 26.

²⁶ Szczegółowa analiza tego problemu znajduje się w mojej książce, tam też zamieszczono mapki obrazujące fazy rozwoju osadnictwa mieszkalnego.

²⁷ F. Kiryk, *Umocnienia obronne w miastach Małopolski* [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa 2002, s. 204–215.

²⁸ ANKr., Dep. 36, s. 5, 15.

²⁹ A. Wyrobisz, *Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII w.* „Przegląd Historyczny” 1974, 65/1, s. 38.

³⁰ ANKr., Dep. 47, s. 258.

³¹ ANKr., Dep. 42, s. 60, 100, 129, 146.

³² Tamże, Dep. 47, s. 288, D. Żurek, dz. cyt., s. 63–64.

³³ R. Malik, dz. cyt., s. 27.

³⁴ Mapa Autora zawiera błędne oznakowanie dróg.

³⁵ D. Żurek, dz. cyt., s. 116.

³⁶ Szerzej na ten temat D. Żurek, dz. cyt., s. 115–117 oraz Aneksy.

³⁷ R. Malik uznał te tereny za przedmieścia, z tym, że w źródłach nigdy nie użyto wobec nich tego określenia. W swojej pracy obszar ten zaliczam do miasta.

³⁸ R. Malik, dz. cyt., s. 28.

³⁹ Przedmieście Kościeleckie rozciągało się przy drodze wiodącej do sąsiedniej wsi Kościelec, zwłaszcza nad brzegami Chechła. Przedmieście Świętokrzyskie rozwinęło się przy drodze prowadzącej do Libiąża i dalej do Oświęcimia, nazwę wzięło od istniejącego tam kościółka pod wezwaniem św. Krzyża. W literaturze funkcjonuje błędna informacja, że pierwsza wzmianka o ul. Świętokrzyskiej pochodzi z 1431 r., tymczasem określenia tego po raz pierwszy użyto w źródłach w 1536 r., ANKr., Dep. 38, s. 33.

⁴⁰ J. Piekalski, *Praga, Wrocław i Kraków. Przestrzeń publiczna i prywatna w czasach średniowiecznego przelomu*, Wrocław 2014, s. 92.

Streszczenie

W artykule zaprezentowane zostały wybrane wyniki badań nad przestrzenią średniowiecznego i wczesnonowożytnego Chrzanowa. Analizy zostały przeprowadzone w oparciu o metodę socjotopograficzną. Jej zastosowanie pozwoliło na weryfikację wybranych funkcjonujących w literaturze tez dotyczących etapów formowania się miasta lokacyjnego oraz wysunięcie nowych spostrzeżeń w odniesieniu do przebiegu i zagospodarowywania przestrzeni miejskiej. Udało się określić prawdopodobne, pierwotne wymiary działki pełnokurcyjnej oraz ich liczbę w poszczególnych pierzejach przyrynkowych u schyłku średniowiecza. Uściślono także przebieg linii obrony na odcinku południowym i południowo-wschodnim. Artykuł ma na celu zwrócić uwagę na potrzebę wykorzystania źródeł różnej proveniencji do badań nad przestrzenią miast doby przedrozbiorowej.

Abstract

The article presents selected results of the research on the space of medieval and early-modern Chrzanow. The analyses were conducted on the basis of the socio-topographic method. Its application allowed for verifying selected theses, functioning in literature, concerning formation stages of the chartered town, and making new observations relating to the process and development of urban space. It was possible to determine the probable, original dimensions of a full-curial plot, as well as their number in particular market frontages towards the end of the Middle Ages. The defensive outline in the south and south-east section was also made more specific. The article is meant to draw attention to the need for using sources of various provenances in the research on urban space during the pre-partition period.